

სტალინის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის

შ რ ო მ ე ბ ი

Т Р У Д Ы

ТБИЛИССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени С Т А Л И Н А

53

სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
Издательство Тбилисского государственного университета им. Сталина

ილია აბაღაძე

ქართული ზმნის იშვიათი ფორმები VIII—X სს-ის ძეგლების მიხედვით

ძველი ქართული ენის VIII—X სს-ის ძეგლების შესახებ საუბრის დროს ჩვენი მიზნისათვის მხედველობაში გვაქვს მხოლოდ ისეთები, რომლებიც წარმოშობასთან ერთად გადაწერთაც უმეტესად აღნიშნულ პერიოდს ეკუთვნის. ასეთები ზოგჯერ, საბედნიეროდ, რამდენიმე ცალად მოგვეპოვება, მაგრამ არა იშვიათად უნიკალურადაც არის მოღწეული.

ქვემოთ ჩვენ ორ ისეთ ძეგლს ვეხებით, რომლებიც ძირითადად X ს-ის ნუსხებით არის შემონახული. პირველი «მარხვის საკითხავების» წიგნს ანუ კრებულს წარმოადგენს და მწერლობის ასკეტიკურ დარგს მიეკუთვნება, ხოლო მეორე ამავე დარგის «თხრობათა» კრებულია, ე. წ. «სამოთხე», რომლის ავტორად VI—VII ს-ის პალესტინელი მოღვაწე იოანე მოსხი ითვლება¹. «მარხვის საკითხავების» ავტორები უმეტესად მსოფლიო ეკლესიის ისეთი ცნობილი მამები არიან, როგორც, მაგ., იოანე ოქროპირი, ბასილი დიდი და ეფრემ ასური. მათი ნაწერების გვერდით მოთავსებულია აგრეთვე ნაწარმოებები ეგვიპტელი და პალესტინელი მოღვაწეებისა, ეკლესია-მონასტრების მამებისა (V—VI სს.), როგორც მაგ., მარკოზისა, საჰაკისა, აბრაჰამისა, ამონასი და მარტვირისა. უკანასკნელი ავტორი პროფ. კ. კეკელიძის ნაკვლევის თანახმად² ქართველი უნდა იყოს. დღემდის ამ კრებულის ორი უძველესი ნუსხა იყო ცნობილი: სინური³ და ათონური⁴. ამჟამად ამათ ემატება კლარჯულიც, რომელიც დავით მამფლის სახელთან არის დაკავშირებული. ამ ნუსხის (S—1139) გადაწერის ხელით შესრულებული მინაწერი ერთგან (26-ე გვერდის მარცხენა კიდეზე, ზემოთ) გვაძეგნობს: ქ^ნ დაიციევი მამფალი დ^თ დღეგრძელობით და სიმრ-

¹ K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, გვ. 187, 1935 წ.

² მარტვირი ქართველი (VI—VII) და მისი შრომა „სინანულისათვის და სიმდაბლისა“ კ. კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით: ლიტერატურული ძიებანი, III, გვ. 261—313, თბილისი, 1946 წ.

³ ივ. ჯავახიშვილი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, გვ. 74—83, თბილისი, 1947 წ.

⁴ Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque de la laur de Jwiron au mont Athos, par R. P. Blake. Extrait de la Revue de l'Orient chrétien, 3-e série, t. VIII (XXVIII), № 3 et 4, pp 41—51, 1932.

თელით, ანა. მაშასადამე, ეს ხელნაწერი დაწერილია დავითის გარდაცვალების (943 წლის¹) უწინარეს, მისი მამულობის² ეამს, X საუკუნის ოცდაათიან წლებში, თუ უფრო ადრე არა. დაახლოებით ამავე ხანისაა სინური ნუსხაც, რომელიც საბას ლავრაში ყოფილა გადაწერილი 925 წელს³. ეს ნუსხა ჩვენთვის ხელმეწეფდომელია. არაა მისაწვდომი აგრეთვე ათონური ნუსხაც, რომელიც 977 წელს არის გადაწერილი, ოშკს, იოანე-თორნიკის დაკვეთით⁴. ამისი მხოლოდ ორი პირი მოგვეპოვება: ერთი XVIII ს-ისა, დომენტი კათალიკოზის (1704—1724) თაოსნობით გადაწერილი (A—56)⁵, და მეორე ჩვენი საუკუნისა, ილია ბანძელის მიერ გადმოწერილი ათონსვე (A—1142) ზოგიერთი ორთოგრაფიული ცვლილებებით. კლარჯულისა და ოშკურის (გადმოღებული პირების) გარდა ჩვენს ხელთ იყო კიდევ ამ კრებულის ერთი სხვა ნუსხაც H—1662⁶, რომელიც იერუსალიმურია წარმოშობით და გადაწერილია 1040 წ., ე. ი. ადრეული პერიოდის უახლოეს ხანს.

მეორე ძველის, იოანე მოსხის «სამოთხის» ქართული თარგმანი დაცულია როგორც სინურს ნუსხაში, ისე ოშკურშიც. ჩვენს განკარგულებაში მხოლოდ ოშკური ნუსხაა, ისიც ილია ბანძელის მიერ ჩვენს დროში გადწოდებული პირის სახით, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, ზოგიერთი ორთოგრაფიული ცვლილებით არის შესრულებული.

ჩვენი ძველი მწერლობის დასახელებული ძეგლები (რომელთა სასტამბოდ გამზადებული ტექსტი 30-ოდე ბეჭდვითი თაბახი იქნება) ენობრივ ნიშნეულობათა მიხედვით VIII—X სს-შია წარმოშობილი, არა უგვიანეს X ს-ის პირველი მეოთხედისა, რადგან ამ ხანიდან მათ შემცველ ხელნაწერებსაც კი მოუღწევია ჩვენამდის. ყველაზე მკაფიოდ ეს პერიოდი გამოიკვეთება ძეგლთა ლექსიკური შედგენილობის მიხედვით, რასაც ჩვენ სხვაგან ვეხებით სპეციალურად. აქ ამგზობის იმას აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ მერვე საუკუნეზე ადრინდელი ეს ძეგლები ვერ იქნება, რადგან მათში შეინიშნება ხმარება ისეთი ლექსიკური წყებისა, რომელიც არაბობის საისტორიო ასპარეზზე გამოსვლის შემდეგ შეიძლებოდა წარმოშობილიყო მახლობელ აღმოსავლეთში და, მაშასადამე, ასახულიყო ქართულ სალიტერატურო ენაშიც.

ამ საგულისხმო მომენტს გარდა დასახელებული ძეგლები ჩვენს ყურადღებას იმითაც იპყრობს, რომ მათში ვხვდებით ისეთ ფორმებს, განსაკუთრებით ქართული ზმნის ფარგლებში, რომლებიც ჯერ სხვაგან ან არავის შეუნიშნავს, ანდა, თუ რომელიმე მათგანი შეუნიშნავთ სადმე, მცირედ, როგორც შემთხვევა იშვიათი ხმარებისა ძველ ქართულში.

¹ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, გამოცემა III ე. თაყაიშვილისა, თბ., 1949 წ.

² მარტივი ქართველი (VI—VII) და მისი შრომა «სინანულისათვის და სიმდაბლისა» კ. კეკელიძის რედაქციითა და გამოკლდევით: ლიტერატურული ძიებანი, III, გვ. 265.

³ იბ. რ. ბლექის ხეშთ დასახელებული კატალოგი, გვ. 50.

⁴ Ф. Жордания, Описание рукописей церковного музея, I, გვ. 46—48.

⁵ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ტ. IV შედგენილი და დასაბეჭდად დამზადებული ელენე მეტრეველის მიერ, თბილისი, 1950 წ., გვ. 89.

I

ქართული ზმნის თავისებური და აქამომდის უცნობი ზოგიერთი ფორმები, რომლებიც VIII—X სს-ის ძეგლებში აქა-იქ გვხვდება, პირველ რიგში ხოლმეობითაა მწკრივებს შეეხება, სახელდობრ მათ მესამე სუბიექტური პირის დაბოლოებას. თუ დღემდის ის ვიცოდით, რომ ძველ ქართულში უმეტესად ხოლმეობითი მეორე იხმარებოდა, ხოლო მის შემდეგ პირველი ხოლმეობითი გამოდიოდა (ისიც მესამე პირით, რადგან სხვები ამ მწკრივს არ გააჩნდა), ახლა, გარდა იმისა, რომ ხოლმეობითი მეორის მესამე პირისათვის მრავლობით რიცხვში ზოგჯერ ცნობილისაგან განსხვავებული ფორმა გვაქვს, ისიც საგულისხმოა, რომ ხოლმეობითა დასახელებულ მწკრივებს გვერდში უდგება უწყვეტლის ხოლმეობითი, რომელიც მესამე სუბიექტური პირის გამოსახატავად მრავლობით რიცხვში იმავე ფორმანტებს მიმართავს, რომლებსაც ხოლმეობითი მეორე და რომელთაგან ახლად გამოვლინებული თავისი სახით სხვა არაფერია, თუ არ აწმყოს ანუ პირველი ხოლმეობითის ნიშანი მრავლობით რიცხვში, ე. ი.-ედ.

ხოლმეობით მეორეში ამ ფორმანტით ნაწარმოები გარდაუვალი და გარდამავალი ზმნის შემდეგი ფორმები გვაქვს.

1. გარდაუვალი ზმნებისა

მივიდიედ, სხდიედ — დასხდიედ, (მხიარულ) იქნნიედ, დაშურიედ, დაწყნარდიედ და დაეხზნიედ.

მოწმობანი ტექსტებშიან:

1. მივიდიედ

«რა ხოლო თუ მეფენი ითხოვენ მათგან შეწვენასა, არამედ მრავალნი ემმაკეულნიცა მივიდიედ სათულავთა მათთა და განიკურნნიან».

(«მარხვათა საკითხავნი» A¹, 47 გვ.; C¹, 1 6 რ.; B) მივიდიედ] მიივლტიედ] B¹.

2. სხდიედ

«რამეთუ ვითარცა-იგი რომელნი ჟამსა სიცხისასა მახლობელად სხდიედ გამოსადინელსა წყალთასა და სიგრილისა მისგან ჰაერისა განერნიან მძლათრისა მისგან სიცხისა, ეგრეთვე რომელი მიივლტოდის წიგნთა წმიდათასა, განარინოს სული თვისი ყოველთაგან ვნებათა».

(«მარხვათა საკითხავნი» C, 4რ.; A-სა და B-ს აკლია).

3. დასხდიედ

«და ვიდრე იგი ილოცავნ, იგინი ტაბლასა განჰმზადებედ და მუნთქუესვე დასხდიედ პურისა ჰამად».

(«სამოთხე»).

¹ A-თი აღენიშნავთ დავით მამფლისეულ ნუსხას: S—1139-ს; B-თი—ოშკურს: A 1142-ს და C-თი—იერუსალიმურს: H—1662-ს.

4. (მხიარულ) იქმნიედ

«და ოდეს იხილნიან პირნი მათნი, გინა სამოსელნი, გინა ჯამლი მათი, გინა საყოფელნი მათნი, მხიარულ იქმნიედ გულითა და უხარინა».

(«მარხვათა საკითხავნი» C, 42v.; A-ს აკლია)
მხიარულ იქმნიედ] განისარნიან B.

5. დაშურიედ

«ვითარცა-იგი რომელნი ასპარეზსა ცხენთასა ერთიერთსა უსწრობენ და განსცხრებიედ, და სარგებელი ვერაჲ პოიან მათ მოსწრაფედ მორბე-
დითა მათითა და მჭურვალედ მოქმედებითა, რამეთუ არავინ მიაგის მისაგებელი მათი, არცა გვრგვნოსან ყუნის, და ცუდად დაშურიედ».

(«მარხვათა საკითხავნი» C 36v.; A-ს აკლია)
დაშურიედ] დაშურიან B.

6. განცივნიედ

«ძმანო ჩემნო, არა გუეშინისა ჟამისა მისგან, ოდეს-იგი განცივნიედ ფერჯნი და ძწოლად შეედვის მუტლთა, ოდეს-იგი შეეფოთნეს სტომაქი და დაივშნენ თუალნი და დაღუმნეს პირი, და გამოჰყავნ სული ანგე-
ლოზთა მათ საშინელთა და მრისხანეთა, და ამხილებედ მას საქმეთა მისთა ბოროტთა, და რადთა სიტყუაჲ მისცეს მან ყოველთათჳს ცოდ-
ვათა მისთა, რომელნი ექმნეს მას სოფელსა ამას შინა საწუთროსა».

(«მარხვათა საკითხავნი» A, 22 გვ.; C, 79 v.; B)
განცივნიედ] განცუბრდიან A (რაც უთუოდ non
sens-ია, აღმოცენებული დედნის უხეიროდ ამოკითხვაზე).

7. დაწყნარდიედ

«განისუენიან ვაქართა მოსწრაფეთა, რაჟამს-იგი განვლიან ზღუაჲ მშე-
დობით, დამთქმელი, და განერნიან ზრუნვასა და მწუხარებასა, და გა-
ნისუენიან ქირთა და შრომათაგან. იხარებედ, რაჟამს განვლიან ქუეყა-
ნაჲ იგი საშიში და გზაჲ იგი იწროჲ, დაწყნარდიედ შფოთისაგან
და სირბილისა, და დაეყუდნიან მინდობითა».

(«მარხვათა საკითხავნი» A, 146 გვ.; C, 150v.; B)
დაწყნარდიედ] დაწყნარდიან C.

8. დაეხზნიედ

«ვითარცა-იგი რაჲ ორბი სპეტაკი იპოების ყოლადვე ადგილთა სულ-
მყარლთა, მწინკულევანთა, და ერიდების იგი ბოსტანთა და სამოთხეთა
და ადგილთა სურნელთა. და ეგრეთვე მწერთა დაუტევენიან გუანნი
სურნელნი და ცოცხალნი და დაეხზნიედ წუთხსა წყლულეებათასა».

(«მარხვათა საკითხავნი» A, 172 გვ.; C, 172r.; B)
დაეხზნიედ] დაეხზნიან AB.

ყველა ზემოთ წარმოდგენილი და სათანადო ნიმუშებში ხაზგასმული გარდაუვალი ზმნი¹ ფორმა, გარდა უკანასკნელისა, ერთპირიანი ზმნებისაა. ისინი ან საშუალო გვარისა არიან: მივიდიედ, სხდიედ—დასხდიედ, ანდა ვნებითისა: დაშურიედ, (მხიარულ) იქმნიედ, განციენიედ და დაწყნარდიედ. უკანასკნელი მაგილითის ზმნის ფორმა—დაეხზნიედ—ორპირიანი ვნებითი გვარისაა. სუბიექტად მათ, უკანასკნელთან ერთად, როგორც წესი, შეწყობილი აქვთ სახელები სახელობით ბრუნვაში: მივიდიედ ე შ მ ა კ ე უ ლ ნ ი ც ა, სხდიედ რ ო მ ე ლ ნ ი, დასხდიედ ი გ ი ნ ი; დაშურიედ [ი გ ი ნ ი], (მხიარულ) იქმნიედ [ი გ ი ნ ი], განციენიედ ფ ე რ ჯ ნ ი, დაწყნარდიედ [ვ ა ჯ ა რ ნ ი]; დაეხზნიედ [მ წ ე რ ნ ი]. ერთპირიანი ზმნის ფორმებში, რომლებშიც მხოლოდ სუბიექტური პირია ხოლმე ასახული (ისე ორპირიან ვნებითისაშიც, სადაც სუბიექტურ პირებთან ერთად ირიბი ობიექტის პირებიც აღინიშნება), პირის ნიშნები თუ ბოლოსართად მოდის, მესამე სუბიექტურისაა. ჩვენს მაგალითებში ჩამოთვლილი სუბიექტები, რომლებიც მრავლობით რიცხვში დგანან, ბოლოსართოვანი ედ ნიშნით არიან წარმოდგენილი. მაშასადამე, ეს ედ მრავლობითში მდგომი მესამე სუბიექტური პირის ნიშანია.

თუ სათანადოდ გავაანალიზებთ მოყვანილ ფორმებს და მათ აღნაგობას დაგუკვირდებით (მო-ვიდ-ი-ედ, სხდ-ი-ედ—და-სხდ-ი-ედ; და-შურ-ი-ედ, იქმნი-ედ; გან-(ციენ-ი-ედ, და-წყნარ-დ-ი-ედ; და-ე-ხზ-ი-ედ), ვნახავთ, რომ ისინი მეორე სერიას განეკუთვნებიან, კერძოდ ხოლმეობით მეორეს, რაც აღნიშნული ედ ფორმანტის წინ მდგომი ი ნიშნით არის გადმოცემული. ამრიგად, მოყვანილ ზმნათა ფორმები, რომლებშიც ჩვენს ყურადღებას ედ ფორმანტი იქცევს, ხოლმეობითი მეორის მწკრივისაა, —მესამე სუბიექტური პირისა მრავლობით რიცხვში.

ბ. გარდაუვალი ზმნებისა

შეიმოსიედ, (ჯუარს)-აცუნიედ, იხილნიედ.

მოწმობანი ტექსტებიდან:

9. შეიმოსიედ

ესახც, რომელი ჰმოსიედ მოძღუარსა, იგივე შეიმოსიედ მოწაფეთა.

(«მარხვათა საკითხავნი» A, 32 გვ.; C, 91r.; B)

შეიმოსიედ] შეიმოსიან C, შეუმოსიეს B.

10. (ჯუარს)-აცუნიედ

და წარიყვანნეს იგინი მკედართა მათ ადგილსა, რომელსა ჰრქვან ჰანტონ, სადა იგი ბოროტის-მოქმედნი ჯუარს-აცუნიედა.

(«სამოთხე», თხრობა 58).

11. იხილნიედ

«რამეთუ წმიდანი რაოდენცა მიეახლებიედ ლმერთსა, იხილნიედ თაენი თჳსნი უცოდვილესად ყოველთა კაცთასა».

(«მარხვათა საკითხავნი» B. A-სა და C-ს აკლია).

აღნუსხული გარდამავალი ზმნების ფორმები ყველა ორპირიანია. შეწყობილი პირდაპირი ობიექტები, იმის გამო, რომ ზმნათა ფორმები II სერიას ეკუთვნის, სახელობით ბრუნვაში დგას, ერთგან მხოლოდობითისა (შეიმოსიედ სახე) და სხვაგან — მრავლობითისაში (ჯუარს-აცუნიედ ბოროტის-მოქმედნი, იხილნიედ თავნი თჳსნი). ეს სახელობითი ნართ არიან ნაწარმოები, ამიტომ მათი რიცხვის აღმნიშვნელნიც ფორმებში სათანადოდ („ნ“-თი) არიან წარმოდგენილი (ჯუარს-აცუ-ნ-იედ, იხილ-ნ-იედ). რადგან პირდაპირი ობიექტის მესამე პირი წესისამებრ ზმნათა ფორმებში აუსახველია, ამიტომ მოყვანილ ფორმებში მხოლოდ სუბიექტის სათანადო პირის ნიშნებია საძიებელი, ეს პირი კი ყველა შემთხვევაში მესამეა (მრავლობით რიცხვში — „მათ“) და, როგორც წესი, ბოლოსართადაა წარმოდგენილი: -ედ. ამ ფორმანტის წინ მდგომი ო ხოლმეობითის ნიშანია და რადგან აღნაგობის მიხედვით (შე-ი-მოს-ი-ედ; ა-ცუ-ნ-ი-ედ; ი-ხილ-ნ-ი-ედ) მოყვანილ ზმნათა ფორმები II სერიას ეკუთვნის, ამიტომ ეს ხოლმეობითი მეორეა.

ამრიგად, აქაც მოყვანილ ზმნათა ფორმები ხოლმეობითი მეორის მწკრივისაა, სახელდობრ მესამე სუბიექტური პირისა მრავლობით რიცხვში, რაც-ედ ფორმანტი თვე არის გადმოცემული.

-ედ ფორმანტი აღნიშნული ფუნქციით, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, არა მარტო ხოლმეობით მეორეში გვხვდება, არამედ უწყვეტლის ხოლმეობითშიც. საერთოდ უწყვეტლის ხოლმეობითის ფორმები ჩვენს ტექსტებშიც (ისე როგორც ეს შენიშნულია სხვების მიმართაც ძველი ხანისათვის¹) იშვიათად გვხვდება². ორიც შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენს ტექსტებში, თუ სადმე გვხვდება ამ მწკრივის ფორმები, უმთავრესად მაინც მრავლობითშია.

-ედ ფორმანტს უწყვეტლის ხოლმეობითში ვპოულობთ როგორც ვნებითის, ისე მოქმედებითი გვარის ზმნებში:

ზრუნვიდიედ, ეტყოდიედ, სცვიდიედ, ქუმილვიდიედ.

¹ ა. შანიძე, სამი მწკრივის თავისებურებანი ძველს ქართულში: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, VI, გვ. 845, 1945 წ.

² მოვიყვანთ აქ მათ:

a. «მოვიდიან საფლავსა და დაუტევიან იგი მარტოჲ და წარვიდიან სახედ თჳსად... და სწრაფით მონაგებსა მის[ს]ა განიყოფდიან» [C, 259r].

b. «რავამს მუფლის სენი იგი კორცთაჲ, ესე ყოველი გუაკსობნ და გულს-ვეტყოდით სიკუდილისათჳს და სინანულისა, და ვითარცა განმეშორის სენი იგი, ყოველივე დაგუაფიწყდეს და არღარა ვზრუნვიდით და არცა მოვიკსენებდით სატანჯველთა მათ საუქუნეთა, რომელი განზადებულ არს ცოდვილთათჳს» [C, 261v; B].

c. «უკუეთუ ვინმე აღმიდგის, ვპრისხვიდით... და ძვრსა უზრახვიდით მანკიერებით» [A, 380 გვ.; C, 225 v].

d. «ჩუენ ცოდვათა მათთა ვხედვიდით, ხოლო სინანული მათი და კეთილისა საქმეჲრ ცნით და უსამართლოდ განვიკითხვიდით» [C, 273r; B].

მოწმობანი ტექსტებიდან:

1. ზრუნვიდიედ

«და ვითარცა აგრძნიან იგი, ოდესმე ცეცხლსა შევიდიან უშიშად და არა შეეხის მათ, და ოდესმე სიღრმესა წყალთასა ზედა ვლენედ და არა დაინთქნიან და არცა ეკუეულ იქმნიან, რამეთუ სარწმუნოებამ განაძლიერებნ მათ და არას ზრუნვიდიედ ხილვისათუს და საქმისა საშინელთა საქმეთათუს».

(«მარხვათა საკითხავნი» C, 250 r; B. A-ს აკლია)
ზრუნვიდიედ] ზრუნვიედ (!) B.

2. ეტყოდიედ

«მაშინ განეცხადოს ყოველთა საქმე მისი, ვითარცა-იგი მათი, რომელნი ეტყოდიედ მეუფესა დღესა მას განკითხვისასა: უფალო, უფალო, არა სახელითა შენითა ეწინაწარმეტყუელებდითა და სახელითა შენითა ძალთა მრავალთა ვიქმოდეთა?»

(«მარხვათა საკითხავნი» C, 28 v; B. A-ს აკლია).
ეტყოდიედ] იტყვად B.

3. ხცივიდიედ, 4. ჯუმილვიდიედ

«იქმენ შენ ვითარცა მჯუმლინი, რომელნი ჯუმილვიდიედ სამწყსოსა გინა სავენაჯესა, რამეთუ იტყუეღვედ ჯელთა მათთა და ჯმითა მალლითა ლალადებენ და იზახებედ. და ოხრისა მათისაგან ივლტიედ ყოველნი, რომელთა ჰნებავენ მიპარვად სამცველოდ მათი, რომელსა სცივიდიედ».

(«მარხვათა საკითხავნი» C, 16 v; A-სა და B-ს აკლია)

წარმოდგენილ ზმნათა ფორმების როგორც სინტაქსური შეწყობა ([იგი-ნი] ზრუნვიდიედ არას; რომელნი ეტყოდიედ მეუფესა; [იგინი] სცივიდიედ რომელსა; რომელნი ჯუმილვიდიედ სამწყსოსა გინა სავენაჯესა), ისე აღნაგობა (ზრუნვიდიედ-ი-ედ; ეტყოდიედ; ს-ცივიდიედ; ჯუმილვიდიედ-ი-ედ) აშკარად გვითითებენ, რომ ისინი I სერიისა არიან. მათ ფუჭეთა სავრცობებზე უშუალოდ დართული ხოლმეობით მწკრივს აჩენს, ხოლო ბოლოსართად მოსული -ედ ამ მწკრივის მრავლობითი რიცხვის მესამე პირზე მეტყუელებს. ამრიგად, ეს ფორმები, რომლებიც წარმოებულთა -ედ ფორმანტი, უწყვეტლის ხოლმეობითი მწკრივისა არიან, სახელდობრ მესამე სუბიექტური პირისა მრავლობითში.

-ედ ფორმანტი, რომელიც ზემოთ მოყვანილ მოწმობათა მიხედვით ხოლმეობით მწკრივთა მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი ჩანს მრავლობითში ძველი ქართულისათვის ჩვეულებრივი -ან ფორმანტის პარალელურად (უწყვეტლის ხოლმეობითსა და მეორე ხოლმეობითში), გვხვდება ძველად აგრეთვე მესამე პირის ბრძანებითის ერთადერთ მაწარმოებლად მრავლობითში. მხოლობითში კი ასეთი შემთხვევების დროს ყოველთვის -ნ ფორმანტი მოიპოვება. ესევე ფორმანტები, როგორც ცნობილია, აწარმოებენ მესამე სუბიექტური

პირის ფორმასაც პირველ (აწმყოს) ხოლმეობითში, რომელსაც პროფ. არნ. ჩიქობავა ზოგად აწმყოს უწოდებს¹.

რა ურთიერთობაა ამ საზიარო ფორმანტის მქონე დასახელებულ მწკრივ-თა შორის? ამ კითხვაზე პასუხს პროფ. არნ. ჩიქობავას ერთ-ერთ ნაშრომში ვპოულობთ („მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში“ ენიმკ-ის მოამბე, V—VI, გვ. 13—44, თბილისი, 1940 წ.). ავტორის შეხედულებით, ეს ნიშნები მესამე სუბიექტური პირის აღსანიშნავად აწმყოს გარდა უწყვეტელსაცა და წყვეტილსაც უნდა ჰქონოდა ადრევე ერთადერთ ფორმანტად (სუფიქსად) მესამე პირში, რომლებიც შემდეგში, ძველ ქართულში, გამოყენებულ იქმნა მესამე პირის ბრძანებითისათვის. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ძველი ქართულის მესამე პირის ბრძანებითი სხვა არაფერია, თუ არ წყვეტილისა და უწყვეტილის მესამე სუბიექტური პირის ოდინდელი ფორმები, რომლებიც მარტოოდენ -ნ — ედ ფორმანტებით იწარმოებოდნენ.

ხოლმეობით მეორეში შენიშნული ერთი შემთხვევა: მოილ-ინ (არ ყოველი რომელი ხითხოვნ, მოილინა²) და მესამე პირის ბრძანებითის და მარტ-ინ ტიპის ფორმები, რომლებიც, ავტორის აზრით, აორისტიისა თუ ნამყო ხოლმეობითის (მეორე ხოლმეობითის) მესამე პირის ადრინდელი ფორმებია³, სადაც აგრეთვე მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად -ნ გამოდის, პროფ. არნ. ჩიქობავას ავარაუდებინებს, რომ ეს „ნ“ ამ მწკრივშიც (ე. ი. ხოლმეობით მეორეშიც) ადრე ერთადერთი ნიშანი უნდა ყოფილიყო ზმნებისათვის და შესაბამისად ანისა ამავე მწკრივის მრავლობითში ყველგან -ედ დაბოლოება უნდა არსებულებოდა, როგორც მაგ.: დადრიკ-ი-ედ, ალადგინ-ი-ედ⁴. თითქმის ყველა მწკრივში „ნ“ სუფიქსის მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად მიჩნევა პროფ. არნ. ჩიქობავას აყენებინებს ერთ ზოგად დებულებასაც, რომლის თანახმად „ნ“ სუფიქსი უძველესი სუფიქსია მესამე პირისა; იგი გამოყენებული იყო როგორც დროთა (ანუ: მწკრივთა) მეორე ჯგუფში (ე. ი. სერიაში), ისე დროთა (ანუ: მწკრივთა) პირველ ჯგუფში (ე. ი. სერიაში)... და ეს მესამე პირის სუფიქსიც დროთა (ანუ: მწკრივთა) მიხედვით არ იცვლებოდა⁵.

მესამე პირის ბრძანებითის ფორმები რომ სათანადო წყვეტილისა და უწყვეტილისაგან აპოლის და, შეიძლება, მათ ოდინდელ ფორმებსაც იყენებდეს, საეჭვო არ უნდა იყოს. არც ის უნდა იყოს საცილობელი, რომ მეორე ხოლმეობითში მესამე სუბიექტურ პირს მხოლოდობითში ი-ნ და მრავლობითში -ი-ედ სუფიქსი ჰქონოდა. დადრიკ-ი-ედ და ალადგინ-ი-ედ ჩვენი ტექსტების მონაცემების შემდეგ თეორიულად წარმოსადგენი ფორმები კი აღარაა, არა-

¹ არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში: ენიმკ-ის მოამბე, V—VI, თბილისი, 1940 წ.

² ივ. ჯავახიშვილის მიერ ამოკითხული ხანმეტი ტექსტიდან (პალიმფსესტიდან): თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, II, გვ. 377.

³ არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი... გვ. 32 და 39.

⁴ იქვე, გვ. 37.

⁵ იქვე, გვ. 40.

მედ რეალური ფაქტია ძველ ქართულში. ასევე რეალურად მისაჩნევ ფორმად გამოდის ჩვენივე ტექსტების მოწმობათა მიხედვით პროფ. არნ. ჩიქობავას მიერ ნაპოვნი იხარებდ-ი-ედ ფორმა უწყვეტლის ხოლმეობითისათვის¹.

ჩვენი ტექსტების მონაცემებით -ედ ფორმანტი ხოლმეობით მწკრივთა მესამე პირისათვის ხმარებულა მრავლობითში ძველი ქართულისათვის ასეთ შემთხვევებში ჩვეულებრივი -ან სუფიქსის გვერდით. არსად მხოლოდობით ამ ფორმანტის საპირისპიროდ ჩვეულებრივი -ხ სუფიქსის პარალელურად მოსალოდნელი -5 არ შეინიშნება, როგორც ეს აწმყოს ხოლმეობითშია და ხოლმეობითის სხვა მწკრივებისათვის -ხ-ს პარალელურად აქვს ნაპოვნი პროფ. არნ. ჩიქობავას.

კითხვა ისმის, დამოწმებული შემთხვევები ძველი მოვლენის გადმონაშთია ჩვენი ტექსტებისათვის, თუ იგინი ახალი მოვლენის ჩანასახს წარმოადგენენ, ვთქვათ, აწმყოს ანუ პირველი ხოლმეობითის ანალოგიით წამოწყებულს; ანდა დიალექტური ფორმის ხმარება ხომ არაა, ნებისთ თუ უნებლიეთ შემოტანილი მთარგმნელისა ან გადამწერისაგან? ჩვენ შესაწყნარებლად პირველი ვარაუდი უფრო მიგვაჩნია. ახლის ჩანასახი რომ იყოს, განვითარება უნდა მოეცა შემდგომ ხანაში, რასაც ვერსად ვხედავთ; პირიქით, ასეთ ფორმებზე ქართულ მწერლობას ხელი აქვს აღებული. აგრეთვე ასეთი ფორმანტის დიალექტური ხმარებაც დასახელებული მწკრივებისათვის არსად შეინიშნება. ჩანს, ის გადმონაშთია ძველი მოვლენისა, განსაკუთრებით ხოლმეობითი მეორისათვის, რომელზედაც შემთხვევათა მეტი რაოდენობა მოდის. აქედან უნდა იყოს ის გადასული უწყვეტლის ხოლმეობითში, რომელიც საზოგადოდ გვიანდელ წარმოქმნილ მწკრივად ითვლება და არცთუ ხოლმეობითი მეორის გარეშე.

II

VIII—X სს-ის დასახელებული ძეგლები გვიჩვენებს ზმნის ფორმათა კიდევ ერთ თავისებურებას: -დ ფორმანტის ალაგ-ალაგ ხმარებას სტატიკური ზმნების აწმყოსა და თურმეობითი პირველის მესამე სუბიექტურ პირში ჩვეულებრივი -ხ სუფიქსის ნაცვლად და აგრეთვე -ედ სუფიქსის იშვიათ ხმარებას ამავე პირის აღსანიშნავად მრავლობითში გარდამავალ ზმნათა თურმეობითი პირველისა, სადაც ჩვეულებრივ -ან სუფიქსი იხმარება ძველად. განვიხილოთ ეს შემთხვევები.

ა. სვამიყური ანწყო

ჰგიედ, გუგონიედ, ჰმოსიედ.

მოწმობანი ტექსტებიდან:

1. ჰგიედ

ა. «თარგმანებაჲ ამის ასკიაჲსაჲ საჯორციელოჲსაჲ ესე არს: ტაბლაჲ, რომელსა ზედა ჰგიედ ერთი ხოლო საქმელი».

(«მარხვათა საკითხავნი» B; აკლია A-სა და C-ს).

ბ. და თუ ვინმე ეშჯინ, არა სიტყუა-უგებნ, და ყოველსა სიტყუასა ზედა და საქმესა განმტკიცებული შეუტომელად ჰგვიდ დასეყ ყოვლი-თა საქმითა კეთილითა.

(«მარხვათა საკითხავნი» A, 342 გვ.; B; C-ში არ იპოვება).

გ. „მრისხანესა დაამშუდებნ მყულდროებით და სიყუარულსა მისსა ზედა შეუორგულებელად ჰგვიდ“.

(«მარხვათა საკითხავნი» A, 342 გვ.; B; C-ში არ არის).
ჰგიედ| ჰგიენ B.

მ. გუგონიედ

რამდე უკუე ვყოთ... შფოთისა და შურისათჳს, რომელმან შეგჳყურნის მათჳს, რომელნი ცხოვნიდინ, არა ხოლო თუ მტერნი, არამედ მეგობარნიცა ჩუენნი და მწუხარებაჲ მათი ნუგეშინის-ცემა ჩუენდა გუგონიედ.

(«მარხვათა საკითხავნი» B, 40 r; C; A-ს აკლია).

ნ. ჰმოსიედ

«სახს, რომელი ჰმოსიედ მოძლუარსა, იგივე შეიმოსიედ მოწაფეთა; წესი, რომელი დაუღვის მეფემან, მას ზედა იქცევინ გუნდი ერისა მისისაჲ».

(«მარხვათა საკითხავნი» A, 32 გვ.; C 91 r; B)
ჰმოსიედ| ჰმოსიეს B.

აღნიშნული სტატიკური ზმნების ფორმებს თავსართად ირიბ-ობიექტური პირის ნიშნები მოეპოვებათ (ჰ-გიედ, გუ-გონიედ, ჰ-მოსიედ), ხოლო ბოლოსართად — შესამე სუბიექტური პირის ნიშანი, რომელიც აქ, ძველი ქართულისათვის, ჩვეულებრივი ხ-ს ნაცვლად ასეთ შემთხვევაში დ-თი არის წარმოდგენილი (ჰგიედ-დ, გუგონიედ-დ, ჰმოსიედ-დ). ამ ბოლოსართის წინ მათ დართული აქვთ ფუძეზე რთული იე (ი-ე) სუფიქსი, ასე, რომ ხსენებული ფორმების შემდეგნაირი ანალიზი იქმნება: ჰ-გ-ი-ე-დ; გუ-გონ-ი-ე-დ; ჰ-მოს-ი-ე-დ.

ძველი ქართულის ერთ სხვა ძეგლშიც გვხვდება აგრეთვე „ჰმოსიედ“ ფორმა. ესაა იაკობ მოციქულის, უფლის ძმად წოდებულის წამების წიგნი, რომელიც ძველ მრავალთავეს დაუცავს. მის ერთ-ერთ ნუსხაში, პარხალს გადაწერილში XI ს-ის დამდეგს, ნათქვამია, რომ აბრა შეიმოსის მან მატყლისა სამოსელი, არამედ ჰმოსიედ მას სტევისა სამოსელიო. ე. წ. სვანურ მრავალთავეში, რომელიც X ს-ისად ითვლება ხელის მიხედვით, „ჰმოსიედ“-ის ნაცვლად „ჰმოსიენ“ არის, და „სტევისა“-ს მაგიერ „სელისა“. ამ მოწმობით ერთი გარემოება ირკვევა: სტატიკური ზმნის აწმყოს მწკრივში მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად მხოლოობითში „ხ“ და „დ“ ბოლოსართებს გარდაკიდევ „ნ“ ყოფილა.

სულ შემთხვევითი ეს მოვლენა არ უნდა იყოს. ამას მოწმობს „ჰგიედ“ ფორმისათვის ზემორე მოყვანილი ის მაგალითი (1 c), რომელშიც აგრეთვე „ჰგიედ“-ს სხვა ნუსხაში „ჰგიენ“ მოეპოვება შესატყვისად.

ბ. თურქოპოლითი პირეალი

უქმნიედ, მიუღებიედ; შეგირაცხიედ.

მოწმობანი ტექსტებიდან:

1. უქმნიედ

«ხოლო გუამი დაიწუჟენ ფიცხლისა მისგან სიმჭურვალისა და სული ეტყინებინ ცეცხლითა ცოდვისაჲთა, რომელ უქმნიედ წინაჲსწარა.

(«მარხვათა საკითხავნი» A, 150 გვ.; C, 150 r)

2. მიუღებიედ

«მაშინ უბრძანის მისგან განძარცუვად სული წმიდაჲ, რომელი მიუღებიედ მას ღღესა მას გამოქსნისასა, რომლისასა ჰგონებნ მის თანა ყოფასა».

(«მარხვათა საკითხავნი» C, 28 v.; B; A-ს აკლია)

წარმოდგენილი ფორმები რომ გარდამავალ ზმნათა თურქოპოლითი პირეელისაა, ამას მოწმობს როგორც სუბიექტ-ობიექტის შეწყობა (რომელ უქმნიედ [სულსა], რომელი მიუღებიედ მას), ისე ამ წევრების ინვერსიულად წარმოდგენა ზმნის ფორმებში ([ჰ]-უქმნიედ, მი-[ჰ]-უღებიედ). თავსართად აქაც გრამატიკული ობიექტის პირის ნიშნებია წარმოდგენილი (მესამისა—ჰ), ხოლო ბოლოსართად გრამატიკული სუბიექტის მესამე პირი დ.თი. უკანასკნელის წინ ფუძის სავრცობია, იგივე რთული სუფიქსი ი-ფ, რომელიც სტატიკური ზმნების აწმყოშიც შეგვხვდა. მაშასადამე, აღნიშნული ზმნები შემდეგნაირად ანალიზდება: (ჰ)-უ-ქმნ-ი-ედ, მი-(ჰ)-უ-ღებ-ი-ედ.

ერთ სხვა ხელნაწერში (H -341, XI ს-ის ნუსხაში) წარმოდგენილ წამების წიგნში („წამებაჲ შვდთა ეფესელთაჲ“-ში), რომელიც ლექსიკური ნიშნებით VIII—X სს-ში უნდა იყოს თარგმნილი, თურქოპოლითი I-ის მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად მხოლოდობითში „ნ“-ს ვხვდებით, მსგავსად სტატიკური აწმყოს ზოგიერთი ფორმისა („ჰკიენ“, „ჰმოსიენ“):

2 ა. უცნობიენ

«ვიყენით ჩუენ ვითარცა ყრმაჲ, რომელ არს მუცელსა დედისასა და არა სცნობნ პატრისა გინა უპატრობასა, არცა შრომასა, არცა განსუენებასა, და ცხოვრებაჲ არა უცნობიენ (უ-ცნობ-ი-ენ) ცხოველთა თანა და მკუდართა» (გვ. 603)].

მოყვანილ მოწმობათაგან ნათლად ჩანს, რომ ფორმანტი დ (რომელსაც იშვიათად ნენაცვლება) სუბიექტის მესამე პირის ნიშანია მხოლოდობითში. რაღა მრავლობითში? ამის გამოსარკვევად მხოლოდ ერთი მაგალითი მოგვეპოვება. ესაა —

3. შეგირაცხიედ

«და შენ, ჰ კაცო, კადნიერებითა და აპარტავანებითა არად შეგირაცხიედ გლახაკნი და იკადრებ მოძულეზად და ვნებად მათდა და მტერობად».

(A, 76 გვ.; C, 135 r; B)

შეგირაცხიედ| შეგირაცხიენ A, შეგირაცხიან B.

წინა მაგალითებისაგან (1,2) განსხვავებით აქ გრამატიკული სუბიექტი მესამე პირისა შეწყობილია მრავლობითში (გლახაკნი შეგირაცხიედ შენ). მისი ნიშანიც ამიტომ განსხვავებული უნდა იყოს იმ -დ ბოლოსართისაგან, რაც მხოლოდობითში მდგომი გრამატიკული სუბიექტის მესამე პირის შეწყობისას იყო. თუ გავაანალიზებთ მოცემული ზმნის ფორმას (შე-გ-ი-რაცხ-ი-ე-დ), ენახავთ, რომ მრავლობითშიც გრამატიკული მესამე სუბიექტური პირი იმავე -დ სუფიქსით არის წარმოდგენილი, რომლითაც მხოლოდობითში იყო. გამოდის, თითქოს ზიარი ფორმანტია აქ -დ ბოლოსართი. მაგრამ, პროფ. ვ. თოფურიძის მართებული ახსნით, აქ ნამდვილად -დ სუფიქსი კი არ არის მრავლობითში, არამედ -ედ, რომლის ე ხმოვნის შეხვედრამ ფუძის რთული **ე-ე** სავრცობის ბოლოხმოვან **ე-ს**თან, მარტო ერთი **ე** წარმოგვიდგინა დაბოლოებაში. მგონია, აქ სავრცობის **ე** უნდა იყოს დაკარგული, როგორც ამას ადგილი აქვს მაშინ, როცა ძველი ქართულისათვის ჩვეულებრივი სუფიქსით ვაწარმოებთ ამ მწკრივის მესამე პირის ფორმას მრავლობითში, სადაც სავრცობის **ე** ელემენტი აღარა ჩანს (შეგირაცხ-ი-ე-ს—შეგირაცხ-ი-ან). ამრიგად, „შეგირაცხიედ“ ზმნის ფორმის ასეთი ანალიზის საფუძველზე ირკვევა, რომ თურმეობით პირველში გრამატიკული სუბიექტის მესამე პირის ნიშნებია მხოლოდობითში -დ (ჩვეულებრივი **ს-ს** ნაცვლად) და მრავლობითში -ედ (ჩვეულებრივი **-ან**-ის მაგიერ), მსგავსად სტატიკური აწმყოსი, სადაც მხოლოდობითში აგრეთვე გრამატიკული სუბიექტის მესამე პირის ნიშნად -დ ბოლოსართი აღმოგვაჩნდა (ჩვეულებრივი **ს-ს** ნაცვლად) და მრავლობითში კი -ედ სუფიქსია საგულვეთელი (ჩვეულებრივი **ან**-ის მაგიერ).

„შეგირაცხიედ“ ფორმასთან დაკავშირებით საგულისხმოა ისიც, რომ ჩვენი ძველის უძველეს ნუსხაში,—მსგავსად სტატიკური აწმყოს ზოგიერთი („პიენ“, „ჰმოსიენ“) ფორმისა (და თურმეობითი I-ის ერთი შემთხვევისა მხოლოდობითში: „უცნობიენ“), სადაც ქართულისათვის იშვიათი -დ სუფიქსის ნაცვლად სხვა ნუსხებში კიდევ უფრო იშვიათი -ნ მოიპოვება,—ზმნის ეს ფორმა ისეა წარმოდგენილი, რომ -დ დაბოლოებას -ნ ენაცვლება („შეგირაცხიენ“). მაგრამ აქ იმის შემდეგ, რაც ირკვევა, რომ „შეგირაცხიედ“ არის გარდაუვალი ზმნის თურმეობითი პირველის ფორმა მრავლობით რიცხვში მდგომი გრამატიკული სუბიექტის მესამე პირისა, რომელიც არა -დ სუფიქსით, არამედ -ედ-ით არის წარმოდგენილი, ერთ-ერთი ნუსხის ეს განსხვავებული წაკითხვა ნამდვილად წარმოადგენს არა -დ და -ნ ბოლოსართების მონაცვლეობას, როგორც ეს სტატიკური აწმყოს ზოგ ფორმაში გვეჩინდა, არამედ -ედ და -ენ სუფიქსებისას. ამრიგად, თურმეობით პირველში გრამატიკული სუბიექტის მესამე პირის შემდგენიარი სუფიქსებია ძველ ქართულში ჩვენი ტექსტების მიხედვით: მხოლოდობითში ჩვეულებრივი-**ს-ს** პარალელურად იშვიათი ხმარების -დ და ზოგჯერ, უკანასკნელის პარალელურად, კიდევ უფრო იშვიათი -ნ-ც, ხოლო მრავლობითში ჩვეულებრივი -**ან** სუფიქსის პარალელურად იშვიათი ხმარების -ედ არის და ზოგჯერ, უკანასკნელის პარალელურად, კიდევ უფრო იშვიათი -**ენ**-იც.

რომ სრულიად შემთხვევითი არ არის ერთის მხრივ -დ-სა-და-ნ-ს ხოლო მეორის მხრივ -ელ-ისა და -ენ-ის ასეთი მონაცვლეობა, ამას ოთხთავეს ძველი შატბერდული ნუსხების ერთი ჩვენებაც უნდა ამტკიცებდეს. შენიშნულია უკვე¹, რომ ოთხთავეს ჯრუჭ-პარხლის ნუსხებში გვხვდება აგრეთვე ერთგან თურმეობითი პირველის -დ-ონიანი ფორმა:

«მოიმკი, სადა არა დასთესი, და შეიკრიბი, სადა არა განგიბნევი ელ» (მათე 25,24), ანდა: «მოვიმკი, სადა არა დაესთესი და შევიკრიბი, სადა არა განმიბნევი ელ» (მათე 25,26).

აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში ისიც, რომ აღნიშნის ოთხთავეს მიხედვით პირველ შემთხვევაში „განგიბნევი ელ“ ფორმის ნაცვლად „განგიბნევიან“ გვაქვს, ხოლო მეორეში—„განმიბნევი ელ“ ფორმის მაგიერ „განმიბნევიენ“ არის². უკანასკნელი ფორმა, სხვათა შორის, იმის მაუწყებელიცაა, რომ -დ-სა და -ნ-ს მონაცვლეობა აქაცა გვაქვს, თუ მონაცვლე ფორმები გრამატიკულ სუბიექტს იწყობენ მხოლოდობით რიცხვში (რაც ზემოთ ზოგან სტატიკური აწყოსა და ერთგან თურმეობითი I-ს მხოლოდობით რიცხვის ფორმაში შეინიშნებოდა), ხოლო -ელ-ისა და -ენ-ის მონაცვლეობა იქნება, თუ მონაცვლე ფორმები გრამატიკულ სუბიექტს მრავლობით რიცხვში შეიწყობს (მსგავსად ზემოთ აღნიშნული „შევირაცხი ელ—შევირაცხიენ“ ფორმისა).

დასახელებულ წყაროებს გარდა „ნ“ გრამატიკული სუბიექტის მესამე პირის ნიშნად თურმეობით პირველში (მხოლოდობით რიცხვისა) შეგვხვდრია აგრეთვე X ს-ად მიჩნეული სამოციქულოს ერთ ნუსხაშიც:

«და ნუ თანა აღერევით მას, რაათა შეიკლიმოს, და ნუ ვითარცა მტერი შევირაცხიენ იგი, არამედ ასწავებდით ვითარცა ძმასა» (S—407, 141 r³).

სხვათა შორის, ეს ადგილი ნაბეჭდ სამოციქულოში⁴ ასე იკითხება:

«და ნუ თანა აღერევით მას, რაათა შეიკლიმოს და ნუ ვითარცა მტერსა შევირაცხთ მას, არამედ ასწავებდით ვითარცა ძმასა».

მსგავსი იშვიათი ხმარების ზმნის ფორმები თურმეობით პირველში სხვა ძველი ქართული ენის ძეგლების მიხედვით შეუმჩნეველი არ დარჩენია პროფ. ა. შანიძეს, რომელმაც თავისი ამონაწერების ერთი ნაწილი გადმომცა კიდეც სარგებლობისათვის.

აღნიშნის ოთხთავეს ხსნებულ „განმიბნევიენ“ ფორმასთან დაკავშირებით აქ პროფ. ა. შანიძე შენიშნავს: „საინტერესოა, რომ ამგვარი რამ სხვაგანაც გვხვდებაო“ და ჩამოთვლის:

¹ ა. შანიძე, წინასიტყვაობა გამოცემისა: ქართული ოთხთავეს ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით: ძველი ქართული ენის ძეგლები. 2, თბილისი, 1945 წ.; გვ. 043.

² არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი..., გვ. 39.

ა. შანიძე, ქართული ოთხთავეს ორი ძველი რედაქცია..., გვ. 92.

³ ილ. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული აღბოძი, თბილისი, 1949 წ., ტაბ. 30, მეორე სვეტის მე-4 სტრიქონი.

⁴ საღმრთო სამოციქულო, თბილისი, 1899 წ.; გვ. 286.

1. «შიშსა შეუპყრიენ მომრუშეთა გული და სულსა უქმთასა კმშიოდისა» (იგავნი, 19, [15]12).

„არდგანაც აქ — ვკითხულობთ შენიშვნაში — არც სუბიექტი („შიშსა“) და არც ობიექტი („გული“) მრავლობითში არ არის, ცხადია, ნ მრავლობითის ნიშნად არ შეიძლება გამოცხადებულ იქნეს“ — ო.

მის მიერ შემჩნეული სხვა ანალოგიური ადგილები შემდეგია:

2. «საძაველ არს კაცი მართალი კაცისა ცოდვილისა, და საძაველ უსჯულოთა, რომელთა წარუშმართებენ გზასა» (იგავნი 29, 27).

3. «კაცი ქველის-მოქმედი თავსმდებ ექმნის მოყუასსა თვსსა, ხოლო რომელსა წარუწყმედიენ სირცხვლი, შუვა დაადგინის იგი» (ისუ ზირაქი 29, 17).

მსგავს შემთხვევაში -ნ-ს პარალელურად -დ-ს მქონე ფორმებსაც ასახელებს პროფ. ა. შანიძე ანტიოქე სტრატივის „წარტყუნვამ იერუსალიმისაჲს“ ქართული თარგმანიდან¹, სახელდობრ:

4. «მლდელსა ზე აღუპყრიედ²... საუფლოჲ კორცია—იშ, 3.

5. «ღიაკონთა სამოსელი იგი ზე აღუპყრიედ³—იშ, 8.

„ან“-ის ადგილს მრავლობითში „ედ“-ის ხმარების სამოწმოდ პროფ. ა. შანიძის მაგალითებიდან ერთი შემთხვევა ჩანს:

6. «დედაკაცისაჲ სახნიერისაჲ ნეტარ არს ქმარი მისი და რიცხუნი ცხორებისა მისისათანი ორწილ შეურაცხიედ გონებასა მისსა» (ისუ ზირაქი 26, 1).

შემთხვევები დ ფორმანტის ხმარებისა თურმეობით პირველსა და სტატიკურ აფსოში გრამატიკული სუბიექტის მესამე პირის ნიშნად პროფ. ვ. თოფურიასაც ჰქონია შენიშნული ძველი ქართული ენის სხვა ძეგლებში. გარდა „შუშანიკის მარტვილობისა“, რომელშიც, მართლაც, ვხვდებით ამ ფორმის ხმარების ორ შემთხვევას (1. «ხოლო ნუ ვის უფლიედ ჩუენ თანა შემოსლვად» [VI 3]⁴ და 2. «თაყუანის საცემელად კილიკი ერთი მცირს ქუე წარუგდებიედ» [XIV 20]⁴), ხსენებულმა მკვლევარმა შემდეგი მაგალითები მოიყვანა თავის მოხსენებაში, რომელიც მან გააქეთა 1952 წლის 20 ივნისს სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესიაზე, მიძღვნილს ი. სტალინის გენიალური შრომის მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხებისა გამოსვლის ორი წლისთავისადმი: „უმტკმიედ“ (ფიზიოლოგიდან — „პირი ზე უმტკმიედ“), „ჰნთიედ“ და „ჰგონიედ“.

¹ ნ. მარის გამოცემა, TP. IX, 1909.

² ხელნაწერში, H 341 (გვ. 639), აქ იპოვება „აღუპყრიენ“.

³ ხელნაწერში, H 341 (გვ. 639), აქ იპოვება: „უპყრიან“.

⁴ იაკობ ცურტაველი, მარტვილობა შუშანიკისი, ქართ. და სომხ. ტექსტები გამოცემა, გამოკვლევა, ვარიანტები, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ილია აბულაძემ, თბილისი, 1938 წ.

პროფ. ა. შანიძის „უფლიედ“ სტატიკურ ხმანათა სიაში აქვს მოთავსებული, იხ. მისი «ქართული გრამატიკის საფუძვლები», ნაკვეთი მეორე, თბილისი, 1943 წ., გვ. 307.

აღნიშნული -დ ფორმანტისა და ზოგჯერ მისი მონაცვლე -ნ-ს, ანდა ედ ფორმანტისა და ზოგჯერ მის მაგიერი ენ-ის ასეთი იშვიათი ხმარება სტატიკურ აწმყოსა და თურმეობით პირველში მესამე პირის აღსანიშნავად ერთ შემთხვევაში -ხ-სა და მეორეში -ან ნიშნების გვერდით ძველ ქართულში, აქაც კითხვას გვიყენებს: გადმონაშთი ან ახალი მოვლენის ჩანასახი ხომ არ არის დ || ნ ან ედ || ენ ფორმანტები აღნიშნული მწკრივებისათვის, ანდა დიალექტიკური მოვლენის ასახვას ხომ არ წარმოადგენენ ისინი? აქაც ჩვენი პასუხი ის იქნება, რაც ზემოთ ხოლმეობითა მწკრივების -ედ ფორმანტის მიმართ იყო, სახელდობრ ის, რომ დ || ნ ან ედ || ენ ფორმანტები მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად სტატკური ზმნის აწმყოსა (მხოლოდობითში მხოლოდ—დ || ნ) და თურმეობით პირველში (მხოლოდობითში—დ || ნ და მრავლობითში—ედ || ენ) ძველის გადმონაშთი უფრო უნდა იყოს, ვიდრე ახლის ჩანასახი, რადგან უკანასკნელს მაშინ განვითარება უნდა მოეცა, რასაც ძველ მწერლობაში ვერსად ვხვდებით. არც დიალექტური მოვლენის ასახვა უნდა იყოს აქ. ვინაიდან მსგავსი რამ ქართული ენის დიალექტთა შორის შენიშნული არაა.

დასასრულ, სტატიკურ აწმყოსა და თურმეობით I-ში მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად ჩვეულებრივი -ხ-ს ნაცვლად ზოგჯერ -დ || -ნ-ს არსებობა ძველს ქართულში და ამავვე პირის ნიშნად მრავლობითშიც -ედ || -ენ-ის დადასტურება თურმეობით პირველში, რომელიც სტატიკ. აწმყოსებრი წარმოებისა არის, ბუნებრივად გვიკარნახებს ვიფიქროთ, ხომ არ გვაქვს აქ ჩვენ შემთხვევები, რომ ამ ნიშნებით ძველ ქართულში ადრე არსებული ხოლმეობითი იყოს გადმოცემული, ისე როგორც ეს ძველი ქართულის სხვა აწმყოშია წარმოდგენილი (წერს—წერედ)? მგონია, რომ დამოწმებული შემთხვევები ამას არ ეწინააღმდეგება, მით უმეტეს, რომ ჩვენ მიერ მოყვანილ შესაბამის ტექსტებში ძალზე ხშირად მათ გვერდით პირველი ხოლმეობითისა და მეორე ხოლმეობითის მწკრივთა ფორმებია ხმარებული.

უთუოდ საგულისხმოა ისიც, რომ ასეთივე ვარაუდი გასჩენია პროფ. ა. შანიძესაც მის მიერ შენიშნულსა და ჩვენ მიერ ზემოთ წარმოდგენილ შემთხვევებთან დაკავშირებით, რაც ნათლად ჩანს იმ შენიშვნიდან, რომელსაც -ნ-ს მხოლოდობითის ნიშნად აღიარებას ურთავს: „იგია, ალბათ, ხოლმეობითის -ნ მხოლოდობით რიცხვში“. მოვლენის ასეთი შეფასებით უნდა იყოს გამოწვეული პროფ. ა. შანიძის მიერ მისი შენიშვნისათვის გაკეთებული სათაურიც—„III ხოლმეობითის ძველი სახე?“

რომ აქ ნამდვილად -ნ-თი ხოლმეობითი მწკრივის ფორმაა გადმოცემული თურმეობითი პირველისათვის, ამას ჩვენი ტექსტის კიდევ ერთი მაგალითიც მოწმობს:

«რამეთუ კაცმან ოდესმე ძილსა შინა იხილის ზატი, რომელი არა სადა უხილავნ, და შეძრწუნდის გული მისი და განძუნდის შიში».

-ავ თემიან ზმნასთან ხმარებული ეს „ნ“ აშკარად მიათითებს მის ხოლმეობითობაზე, როგორც ეს კონტექსტით ჩანს და თურმეობითი პირველის მწკრივის წარმოების ხასიათითაც დასტურდება.

როგორც ირკვევა, თურმეობითი პირველისა და სტატიკური ზმნების აწმყოსათვის ერთ ხანს ჩვენს ენაში, ძველი ქართულის უწინარეს, არსებული მესამე სუბიექტური პირში ხოლმეობითის გამოსახატავად ძირითადად ისეთივე ნიშანი („ნ“ მხოლოობითში და „ედ“ მრავლობითში), როგორც ძველ ქართულშია დაცული პირველ ხოლმეობითში. ჩანდა ისიც, რომ ასეთივე ნიშანი ძვ. ქართულში მესამე სუბიექტური პირისათვის არსებობს აქა იქ მრავლობით რიცხვში (-ედ) ხოლმეობითის სხვა მწკრივთათვის: ხოლმეობით მეორესა და უწყვეტლის ხოლმეობითში. ეს ნიშნები, ძველს ქართულში რომ გადმონაშთის სახით შეინიშნება, იმას მოწმობს, რომ ენაში ისინი მოშლილან, ისე რომ ერთ შემთხვევაში (სტატიკური ზმნების აწმყოსა და თურმეობითი პირველისათვის) მნიშვნელობა უკვალოდ გაჰქრობია, ხოლო მეორეში (ხოლმეობით მეორესა და უწყვეტლის ხოლმეობითში), თუმცა როგორც მწკრივი არ მოშლილა, მაგრამ ნიშნად სხვა გამომხატველი მოუპოვებია: „ან“ ნაცვლად „ედ“-ისა (მრავლობითში; მხოლოობითზე ვერას ვამბობთ, რადგან პარალელური ფორმები არ შეგვხვედრია).

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ წყარო ამ ნაირსახეობისა, რომელიც დასახელებულ მწკრივებში გადმონაშთის სახით მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის ხმარებაში შეინიშნება, იყოს ხალხური მეტყველება, სხვადასხვა დიალექტის მონაცემი, რომელიც სალიტერატურო ენაში, საერთოდ ენაში, — რაც, როგორც მარქსისტული ენათმეცნიერების ფუძემდებელი ი. სტალინი გვასწავლის, „პროლეტარია მთელი რიგი ეპოქებისა, რომელთა მანძილზე იგი ყალიბდება, მდიდრდება, ვითარდება, იხვეწება“, ¹ — გამარტივდა, ერთზე დავიდა. ასევე უნდა მომხდარიყო გრამატიკულ წყობაშიც: ხოლმეობითის მწკრივთა სიმრავლე შემცირებულა ძველ ქართულში გადავარდნილა ის სტატიკური ზმნების აწმყოსა და თურმეობითი პირველისათვის, და ესეც, ცხადია, იმის გამო, რომ „ენის გრამატიკული წყობა კიდევ უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე მისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი. ეპოქათა განმავლობაში შემუშავებული გრამატიკული წყობა, რომელიც ენას შეუსისხლხორცდა, კიდევ უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე ძირითადი ლექსიკური ფონდი. იგი, რა თქმა უნდა, იცვლება დროთა ვითარებაში, იგი უფრო სრულყოფილი ხდება, აუმჯობესებს და აზუსტებს თავის წესებს, იძენს ახალ წესებს, მაგრამ გრამატიკული წყობის საფუძვლები რჩება მეტად დიდი ხნის განმავლობაში, რადგან ამ საფუძვლებს, როგორც ისტორია გვიჩვენებს, შეუძლიათ წარმატებით ემსახურონ საზოგადოებას მთელი რიგი ეპოქების მანძილზე“ ².

სტალინის სახელობის

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ძველი ქართული ენის კათედრა

(შემოვიდა რედაქციაში 1953. IV. 25)

ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, თბილისი, 1951, გვ. 7.

² იქვე, გვ. 23.

И. В. Абуладзе

Редкие формы грузинского глагола в памятниках VIII—X вв.

Резюме

Автор статьи выявляет по рукописям X—XI вв., которые сохранили памятники древнегрузинского языка и которые своим происхождением восходят к VIII—X вв., доселе не замеченные, равно как и мало замеченные некоторые новые формы грузинского глагола, редко употребляемые в старину. Первые из них представляют суффикс 3-го лица субъекта во множественном числе — -ედ (-ед), которым обозначаются пермансивы, производимые как от аориста (წყვეტილი), так и от имперфекта (უწყვეტელი); обычно же для этой формы в древнегрузинском встречается лишь -ან (-ан).

Вторые же — редкие формы древнегрузинского глагола — представляют суффиксы того же лица в единственном числе — -დ || -ბ (-д || -н), а во множественном — -ედ || -ებ (-ед || -ен), которые встречаются вместо распространённых суффиксов -ს (-с) и -ან (-ан) в превенсе статического пассива (სტატიკური აწმყო) и в заочном I (თურმეობითი I). По мнению автора, последние формы в древнегрузинском являются пережиточными. Они некогда изображали пермансивные формы для названных рядов (სკრივ — მწკრივი).
